

Доброго дня, шановні організатори освітнього семінару Centropa | Trans.History для педагогів та молодіжних працівників!

Заповнила аплікаційну форму відбору учасників на освітній семінар.

На питання форми: Чи використовували Ви навчальні матеріали Centropa / Trans.History в своїй шкільній та позашкільній діяльності? Якщо так, то поділіться своїм досвідом або надішліть план уроку чи проєкту на email: germanyoffice@centropa.org.

Я відповіла так:

Навчальні матеріали Centropa / Trans.History допомогли нам у роботі над проєктом «Стежками єврейського життя на Хмельниччині». У рамках цього проєкту ми створили екскурсійні маршрути містом Хмельницький:

- «Проскурів XIX – початку XX ст. – місто єврейських купців та промисловців»;
- «Якби будинки заговорили або таємниці міста в одному муралі, двох будинках та старих фотографіях» (під час екскурсії ми розповідаємо про трагічну історію, пов'язану із одним найкращих будинків міста Проскурова – бідинком Янкеля Берлянда, який зображено на муралі «Проскурів у ретроспективі» та про історію будинку проскурівського купця Сімхи Вассермана (у цьому будинку нині знаходиться унікальний музей фотомистецтва, в якому зберігаються світлини старого Проскурова та його мешканців);
- **Маршрут «Євреї Проскурова - шлях крізь жорна історії» .**
- Хочу поділитися описом екскурсійного маршруту «Євреї Проскурова -шлях крізь жорна історії», пов'язаного з історією геноциду та голокосту євреїв міста Хмельницького. Підготовленні матеріали можна використовувати як для пішохідної екскурсії містом так і для проведення уроків пам'яті жертв Голокосту.

З повагою вчитель історії гімназії №2 м.Хмельницького Оксана Степанова.

Екскурсія по стежках єврейського життя у місті Хмельницькому на тему «Євреї Проскурова - шлях крізь жорна історії»

Екскурсію можна проводити у двох варіантах:

- 1- варіант – пішохідна екскурсів містом;
- 2- варіант – віртуальний урок пам'яті у класних кімнатах для учнів 9- 11 класів.

Маршрут розроблено учнями гімназії №2 м. Хмельницького зі статусом «Асоційована школа ЮНЕСКО», членами гуртка «Історичне краєзнавство» Хмельницького міського центру краєзнавства, туризму та екскурсій учнівської молоді в рамках проекту «Стежками єврейського життя на Хмельниччині». Ідея маршруту належить керівнику гуртка Степановій О.В. Співавтори маршруту: Авсієвич Володимир, Буняк Валерія. Фото – Анастасія Потупняк.

Опис зупинок маршруту розміщено на сайті, створеному учнями гімназії №2 м. Хмельницького - учасниками проекту «Стежками єврейського життя на Хмельниччині»

Зупинка 1 за посиланням: <https://turistmapa.com.ua/detail/id/175> Зупинка 2 за посиланням: <https://turistmapa.com.ua/detail/id/359> Зупинка 3 за посиланням: <https://turistmapa.com.ua/detail/id/353> Зупинка 4 за посиланням: <https://turistmapa.com.ua/detail/id/358>

Чому варто проводити таку екскурсію?

Пам'ять про трагічні уроки історії - невід'ємна складова формування системи цінностей, толерантності й прийняття іншої ідентичності у сучасному суспільстві. Шкільна й академічна освіта виступають тут невід'ємною частиною навчання пам'яті. Поза сухим наративом про факти, історія може навчати – бути толерантними, свідомими людської гідності й поваги до інших членів суспільства.

В історії єврейського населення Проскурова відбулося декілька трагічних сторінок. Безсумнівно, Голокост та масові вбивства у Проскурівському гетто - найбільша трагедія єврейського народу. Але є ще декілька сторінок, про які варто пам'ятати:

- сумнозвісна —Проскурівська різня, під час якої 15-16 лютого 1919 року було вбито до трьох тисяч євреїв;
- знесення у 1991 році Великої хоральної синагоги.

З метою вшанування пам'яті трагічних сторінок єврейського населення ми розробили маршрут під назвою «Євреї Проскурова - шлях крізь жорна історії».

Коротка історична довідка про історію єврейського населення Хмельниччини:

Перші згадки про появу євреїв у Пłosкирові відносяться до 1627 року, а вже у XVIII - першій половині XX століть вони складали значну частину

міських мешканців. У 1765 році, коли населення нашого міста було ледве більше тисячі жителів, чисельність євреїв досягала 300 осіб.

Перепис 1864 року зареєстрував 4190 іудеїв (з 6930 городян), а 1889 року – 11482 (із 17 тисяч) – це більш 60% всього населення Проскурова. Приблизно такі ж пропорції збереглися і на початку XX століття: у 1907 році з 27632 жителів міста – 14735 євреїв (54%), у міжвоєнний час (1921-1941 роки) на території міста з 30-40-тисячним населенням проживало до 15 тисяч євреїв.

Німецько-фашистська окупація нанесла непоправну втрату іудейському населенню Проскурова . У 1950-х роках у місті нараховувалося трохи більше 6 тисяч євреїв.

Короткий опис маршруту

Зупинка 1. Пам'ятник жертвам Проскурівського погрому 1919 року. Адреса: вулиця Львівське шосе.

Інформація для підготовки екскурсоводів:

У 1919 році, враховуючи стратегічне значення Проскурівського залізничного вузла, у місті було сконцентровано велику кількість військ Директорії Української Народної Республіки. На початку лютого в місто ввійшла козака бригада на чолі з отаманом Семесенко і третій гайдамацький полк, відомий єврейськими погромами. 15 лютого вони швидко придушили, спровоковане більшовиками, збройне повстання проти Директорії, а потім почали по-звірячому розправлятися із єврейським населенням. В історичній літературі ця страшна подія названа Проскурівською кривавою банею, яка забрала життя 1600 євреїв. Сиротами залишились 960 дітей. Пам'ятник жертвам погрому встановлено у 1925 році. В останні роки пам'ятник реставровано. 1919 рік - в історичному масштабі це зовсім недавно, але у масштабі життєвому це вже прірва. Адже пішли з життя ті покоління, які були свідками тих днів і могли б щось розповісти для відновлення напівзабутої-напівзабороненої правди про ті трагічні для всіх проскурівчан дні. Ще у 1920-х роках у статтях і книгах зазначали, що кривавий похід отамана Семесенка єврейськими кварталами Проскурова був спровокований невдалою спробою більшовиків підняти повстання проти військ УНР. Ще у 1960-х роках у краєзнавчих книжках розпливчасто згадували напівміфічне "збройне повстання трудящих міста проти контрреволюційної Директорії". Про те, що побачили у Проскурові 14 та 15 лютого у Проскурові січові стрільці, писав Володимир Сосюра у автобіографічній повісті "Третя рота". З пролетарською полум'яною ненавистю про Проскурівський погром написав французький письменник-комуніст Анрі Барбюс. Але достовірно, не викривлену кон'юктурними домислами картину "погромних днів" у Проскурові скласти дуже важко. Скласти за окремими фрагментами історично правдиву хроніку Проскурівської трагедії поклали собі за мету волонтери благодійного фонду "Хесед Бешт" Леонід Западєнко та Семен Мільман. У підсумку тривалої пошукової та архівної роботи вони підготували до видання збірку матеріалів "Проскуров. Февраль 1919 года", яку щойно презентовано краєзнавцям, журналістам та усім, хто цікавиться історією нашого міста. Деякі матеріали, які віднайдено волонтерами-упорядниками, є унікальними. Найважливішою частиною збірки є списки осіб, які загинули з 15

2

по 18 лютого 1919 року у Проскурові (нині м. Хмельницький) та Фельштині (нині с. Гвардійське Хмельницького району). Згідно цих списків кількість жертв у Проскурові становить 1063 людини, у Фельштині 150 чоловік. Таким чином, дослідники підводять певну риску під дискусіями щодо розмірів трагедії, які одними авторами применшувалися до приблизно 500 чоловік, іншими перебільшувалися до приблизно 5000. При тому це документальне встановлення істини ні в якому разі не применшує скорботи за кожним людським життям - хай би навіть від насилля загинула й одна-єдина людина. Провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею Сергій Єсюнін коментує: *"У радянські часи про Проскурівську трагедію знали - але в основному на фоні емоцій. Усі дослідники користувалися виданнями, які було написано у 1920-30-х роках. Недолік цих видань - їхнє спрямування та те, щоб викликати негатив до Директорії, Симона Петлюри або ж "українських націоналістів" - але не давалося відповіді на питання, хто ж конкретно загинув. І ось, нарешті, через 95 років вдалося знайти списки тих людей і з'ясувати, скільки їх було. А це були і жінки, і діти, і звичайні ремісники та торгівці Проскурова. Також раніше не давалося відповіді на питання, хто ж спровокував цей погром - а це важливо, тому що відповіді на такі питання дають нам, нащадкам, можливість не повторювати помилок". Оповідючи про погром 1919 року, в радянські часи замовчували той факт, що у Проскурові дійсно було повстання, яке підняли ліві радикали більшовики, але не розраховували свої сили, навіть не знаючи, скільки військ Директорії є на залізничній станції. І, коли зустрілися з тою силою, яку підняв отаман Семесенко - ті, хто підняв повстання, втекли з міста, а все вилилося на звичайних людей, які стали заручниками політичної боротьби".*

Згадуючи тих, хто постраждав від погрому, хмельничани згадують і тих, хто у ті дні допоміг багатьом землякам-євреям вижити. Єврейські сім'ї бігли рятуватися до своїх сусідів православних і католиків, до костьолу святої Анни, ї знаходили там прихисток. То не планувалося заздалегідь - але за круглим столом зустрілися й онуки та правнуки тих проскурівчан, які у своїх домівках у ті дні ховали своїх сусідів євреїв. Родинні перекази про це зберігаються у їхніх сім'ях і нині. Одним з тих, хто встав на захист мешканців міста, і заплатив за це своїм життям, був соборний протодиякон Климентій Качуровський. Він заступив шлях погромникам поряд з церквою Різдва Богородиці, у якій служив - але був сколотий багнетами.

Під час віртуального уроку пам'яті у класних кімнатах для учнів 9-11 класів доцільно продемонструвати світлини:

3

Пам'ятник жертвам проскурівського погрому (фото Анастасія Потурняк)

Жертви Проскурівського погрому (фото з Вікіпедія
[https://uk.wikipedia.org/wiki/Погром_у_Проскурові_\(1919\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Погром_у_Проскурові_(1919)))

Зупинка 2. Проскурівське гетто

Адреса: Від Південного Бугу до вулиці Подільської

Проскурівське Гетто займало територію від Південного Бугу по вулиці Кам'янецькій до вулиці Подільської і по ній до вулиці Проскурівського підпілля(сучасні вул. Вайсера та вул. Грушевського) і до Південного Бугу.

Інформація для підготовки екскурсиводів:

Проскурівське Гетто займало територію від Південного Бугу по вулиці Кам'янецькій до вулиці Подільської і по ній до вулиці Проскурівського підпілля(сучасні вул. Вайсера та вул. Грушевського) і до Південного Бугу.

Велика Вітчизняна війна - одна з найтриваліших і тяжких, які переніс наш народ впродовж багатьох століть. Уже через два тижні після початку Великої Вітчизняної війни - 8 липня 1941 року місто Проскурів було окуповано

4

німецько-фашистськими загарбниками. Від перших днів почав діяти "новий порядок" - кривавий режим терору і грабежу. Розпочалася масштабна кампанія зі знищення та вивезення до Німеччини духовних і матеріальних цінностей краю, розстріл населення, вигнання його в рабство. Окрім розстрілів окупанти здійснювали методичне та планомірне пограбування населення.

Для винищення населення і військовополонених фашисти створювали концтабори, гетто, тюрми, де фашистські лікарі проводили медичні дослідження, інфікуючи людей різними хворобами. Тільки на території нашого невеличкого в той час міста було знищено 81 тисяча чоловік населення.

Смертельним вироком для єврейського населення міста став підписаний гебітскомісаром 14 грудня 1941 року наказ про переселення євреїв міста зі своїм майном у гетто.

Під гетто були виділені єврейські квартали, що були загороджені колючим дротом: від Південного Бугу по вулиці Кам'янецькій до вулиці Подільської і по ній до вулиці Проскурівського підпілля і знов до Південного Бугу. Одночасно в цьому гетто перебувало три тисячі євреїв. Відібрані в євреїв речі зберігались у будинку трикотажної фабрики на вулиці Набережній. Навколо гетто стояли спостережні башти з автоматниками. Умови утримання євреїв були жахливими. В будинках

Українці співчутливо допомагали євреям у важку годину. Не даремно нині у єврейському світі серед тих, хто врятував євреїв під час війни чи не найбільше українців удостоєно почесної єврейської відзнаки "Праведник народів світу". Їх імена викарбувані на Алеї Праведників народів світу в Єрусалимі, серед них є і наші хмельничани: Марія Главацька; Дарія, Олександр і Володимир Шершуни; Євеліна Ларіонова, Людвиг Пукас і багато інших. Чимало євреїв служило в лавах Червоної Армії, партизанських загонах, в підпіллі і були нагороджені високими урядовими нагородами. Серед них Герой Радянського Союзу, наш земляк, хмельничанин Володимир Вайсер.

Під час віртуального уроку пам'яті у класних кімнатах для учнів 9-11 класів доцільно продемонструвати світлини:

Проскурівське гетто (фото з Вікіпедія

https://uk.wikipedia.org/wiki/Прокурівське_гетто

Прокурів під німецькою владою (фото з Вікіпедія
https://uk.wikipedia.org/wiki/Прокурівський_гетт)

Вхід до Проскурівського Гетто (фото з Вікіпедія
https://uk.wikipedia.org/wiki/Проскурівське_гетто)

Голокост (фото з Вікіпедія https://uk.wikipedia.org/wiki/Проскурівське_гетто)

Зупинка 3. Не існуюча будівля Великої хоральної синагоги Адреса: вулиця Староміська.

Інформація для підготовки екскурсоводів:

На початку XX століття у Проскуріві діяла велика кількість синагог та молитовних будинків. Наприклад, у 1907 році їхнє загальне число складало **18**. Переважно то були невеликі молитовні (так звані клойзи), серед яких, виділялася Велика хоральна синагога. Побудована наприкінці XIX

століття в неокласичному стилі, вона велично піднімалася серед навколишніх

7

одноповерхових будівель єврейських кварталів, приваблювала своєю суворою красою. Якщо численні молитовні будинки були відкриті для щоденного відвідування і найчастіше одночасно служили приміщенням для хедерів (релігійних початкових шкіл), то у Великій синагозі євреї збиралися лише в суботні і святкові дні або для того, аби послухати проповіді своїх та приїжджих канторів — духовних служителів (їх ще називали —хазанами), які майстерно вели богослужіння і, як правило, володіли чудовими вокальними даними.

Складні часи для єврейської релігійної громади настали у 1930-х роках — під тиском влади поступово закрилися практично всі молитовні будинки та синагоги міста. І хоча єврейське населення так і залишалося найчисельнішою національною громадою в Проскурові, та й більшість відповідальних посад у міській адміністрації й силових установах займали євреї, протистояти сталінській політиці —гоніння на релігію і відстоювати віру своїх предків вони не стали. 26 березня 1937 року була вирішена доля останнього іудейського храму — Великої хоральної синагоги — інспектор у справах культів і релігії міськвиконкому М.Рабінович підписав рішення про її закриття у зв'язку з тим, що —синагога знаходиться в безхозному стані та має малу кількість відвідувачів.

Не відновилося богослужіння у Великій хоральній синагозі і в наступні роки. Більше того, з 1950-х років тут був влаштований спортзал. Події тих років розгорталися так: у 1948 році голова обласного спортивного товариства —Спартак Дубнер звернувся до міському із проханням про виділення приміщення для спортзалу. Представник Облпромради Тойberman запропонував передати —спартаківцям будинок Великої синагоги, яку на той час займала контора Облтракторзбу (керівник Комеч). Рішення було прийнято 7.12.1948 року, і вже 9 червня 1949 року була затверджена угода між головою міськжитлоуправління Смоленським та головою ДСО —Спартак Дубнером на довгострокову оренду (на 50 років) будинку синагоги для спортивного товариства.

Практично одразу почалися роботи з перебудови колишньої синагоги в Будинок фізкультури —Спартак, і вже в листопаді 1950 року відбулося відкриття цього спорткомплексу. Внутрішні приміщення синагоги перебудували й обладнали там два спортзали — верхній (ігровий та гімнастичний), нижній (для боксу і фехтування), роздягальні, кімнати відпочинку, медкабінет, а також кабінет голови й інструкторів ДСО —Спартак.

Згодом спартаківський спорткомплекс перейшов у розпорядження відкритого поруч кооперативного технікуму. Спортивний зал у колишній синагозі припинив свою роботу лише у 1980-х роках, коли стара будівля прийшла у незадовільний стан. У 1991 році Велику хоральну синагогу знесли, а на її місці кооперативники збудували новий спорткомплекс.

8

Велика хоральна синагога

Зупинка 4. Меморіалу Пам'яті жертв Голокосту

Адреса: вул. Сільськогосподарська.

Інформація для підготовки екскурсиводів:

З 2006 року 27 січня світова спільнота відзначає Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. 27 січня обрано не випадково: цього дня було звільнено концентраційний табір Освенцім (Польща).

Голокост – страшна трагедія єврейського народу. Сучасні історики стверджують, що в таборі смерті Освенцім було знищено 1 613 000 осіб, у т. ч. – 1 100 000 євреїв; більше 140 000 поляків; 100 000 українців; 23 000 циган. Серед жертв були й представники інших народів. Масові вбивства єврейського населення відбулися в Києві, Харкові, Львові, Бердичеві, Одесі, Вінниці, Дніпропетровську, Хмельницькому в багатьох великих і маленьких єврейських містечках. Нацисти та їх прислужники знищили 1,5 млн. євреїв України, з них близько сто п'ятдесят тисяч – це наші побратими і земляки. За переписом 1939 року на Хмельниччині проживало 122 тисячі євреїв, 115 тисяч загинуло під час війни. Понад 10 тисяч євреїв було розстріляно у Проскуріві.

Будівництво Меморіального комплексу Пам'яті жертв Голокосту на вул. Сільськогосподарській у Хмельницькому розпочали будувати у 2010 році. Тут спочивають 8200 бранців Проскурівського гетто, розстріляних фашистами восени 1942 року. Тривалий час на місці могил були непрохідні хащі й лише невелика стела нагадувала людям про тисячі жертв. За словами директора ХБФ —Хесед БештІ Ігоря Ратушного, споруда зводилася коштом благодійників, членів єврейської громади Хмельницької області та з-за кордону. Співробітники Фонду, волонтери й клієнти брали активну участь у роботах, які не потребують особливих будівельних навичок, прибирають, облаштовують територію. Люди не лише приносили гроші: жертва нацизму Фаїна Кабацька, наприклад, виростила за весну більше півсотні кущиків квітів,

які передала для благоустрою меморіалу.

Готовий комплекс — це стела у вигляді книги скорботи та п'яти огорожених могил. До комплексу веде арочний вхід, схожий на перевернуту мінору — семисвічник, що є одним із головних символів

єврейського народу. Меморіал має велике значення для міста в історичному аспекті. Адже це єдине відоме та доступне місце загибелі великої кількості євреїв, які зазнали переслідувань від фашистів за національними ознаками. Для всіх хмельничан, які хочуть вшанувати пам'ять загиблих під час Голокосту євреїв, варто знати, що на єврейські поховання не прийнято приносити квіти. Замість цього покладіть на могилу звичайний невеличкий камінчик.

Меморіал Пам'яті жертв Голокосту(фото з сайту:
<https://proskuriv.khm.gov.ua/2014/05/08/меморіал-пам'яті-жертв-голокосту/>)

Джерела:

1. Проскурівський погром — трагічна сторінка з історії міста:
<https://proskuriv.khm.gov.ua/2019/02/18/проскурівський-погром-трагічна-сто/>
2. Уроки Історії. Проскурівський погром. Матеріали сайту Музею історії міста Хмельницького.
URL: http://mimh.org.ua/news/uroki_istoriji_proskurivskij_pogrom/2017-02-15-168
3. Євреї. Історична довідка.
URL: http://odb.km.ua/?dep=1&dep_up=563&dep_cur=1066
4. Западенко І. Пам'яті Проскурівського погрому: кількість та імена жертв оприлюднено дослідниками через 95 років після трагедії. Хмель 5. Слободянюк П.Я., Вавринчук М.П. та ін. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945 р.р.) К.-П., ПП "Медобори 2006", 2007
підк. <https://web.archive.org/web/20151222120116/http://hdtvshek.hvosting.ua/about/information/history/2125-2009-05-07-06-23-46>
6. До 70-річчя розстрілу в'язнів проскурівського гетто - презентація відеофільму "Доля".
<http://proskurov.info/news/society/8938>
7. Згадали про розстріли євреїв. https://ye.ua/istiriya/10204_Zgadali_pro_rozstrili_yevreyiv.html.
8. Рожко-Павленко Л. Пам'ятник жертвам Проскурівського погрому. Хмельницький культурний з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки. – Хмельницький, 2006.
9. Меморіал пам'яті жертв Голокосту.
URL: <https://proskuriv.khm.gov.ua/2014/05/08/меморіал-пам'яті-жертв-голокосту/>
10. Голокост – страшна трагедія єврейського народу.
URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=1231>